

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 17 (2015)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

CHARLES DE MÉAN, DE LUIKSE PAPINIANUS

BIOGRAFIE VAN EEN LUIKSE JURIST UIT DE ZEVENTIENDE EEUW

I Inleiding

Deze bijdrage¹ bespreekt de Luikse jurist Charles de Méan (1604-1674). Hoewel zijn naam bekend is in de rechtshistorische wereld en *a fortiori* in de Luikse rechtsgeschiedenis, weten we weinig over wie hij was. Nochtans werd hij de ‘Luikse Papinianus’² genoemd. Bovendien is Charles de Méan niet alleen voor Luik belangrijk, maar ook voor de Nederlanden en voor Duitsland. Hij werd commissaris-deciseur te Maastricht en schreef in zijn belangrijkste boek, de *Observationes et res judicatae ad jus civile Leodiensium, Romanorum, aliarumque gentium canonicum et feudale*, ongeveer twintig *observationes* over de specificiteit van het Maastrichtse recht. Het grootste deel van deze commentaren bevindt zich in de *pars tertia* van zijn boek (*observationes* 340 tot 357). Het belang voor Duitsland vloeit voort uit het feit dat het Luikse prinsdom behoorde tot het keizerlijke grondgebied.³ Derhalve kon een beroep worden ingediend tegen sommige vonnissen van de Luikse rechtbanken bij de keizerlijke rechtbanken.⁴ Het doel van dit artikel is die belangrijke Luikse jurist beter te doen kennen.

Deze korte biografie van De Méan bevat vier delen. Ten eerste behandel ik de familie van Charles de Méan en vervolgens zijn levenswandel. Het derde deel belicht de verschillende instellingen waarin hij heeft gezeteld en ten slotte zal worden ingegaan op het belang van De Méan en zijn werk.

1 De auteur bedankt hartelijk doctoranda Amélie Verfaillie, doctor Sebastiaan Vandenbogaerde en professor Dirk Heirbaut voor het doornemen van deze tekst en voor hun advies.

2 Zie onder andere M.J. Britz, *Code de l'ancien droit Belgique, ou Histoire de la jurisprudence et de la législation, suivie de l'exposé du droit civil des provinces Beligiques*, Brussel, 1847, 191; M. Falloise, ‘Méan (Charles de)’, in: *Biographie nationale*, dl. 14, Brussel, 1897, 196; A. Gehlen, ‘Charles de Méan en het costumiere recht te Maastricht’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 2000-2001, 411. Papinianus wordt beschouwd als één van de grootste Romeinse juristen.

3 E. Pouillet, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794*, Brussel, 1875, 23; G. Hansotte, *Les institutions politiques et judiciaires de la Principauté de Liège aux temps modernes*, Brussel, 1987, 33; S. Dubois, ‘Le territoire de la principauté de Liège’, in: S. Dubois, B. Demoulin en J.-L. Kupper (red.), *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*, Brussel, 2012, 32.

4 Pouillet, *Les constitutions nationales*, 25; Hansotte, *Les institutions*, 33. Voor meer inlichtingen, zie F. Jeuris, ‘Conseil ordinaire (1527-1794)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 439.

Gravure van Charles de Méan, door Natalis, die aan het begin van de eerste tomus van zijn *Observationes* kan worden gevonden.

2 De familie van Charles de Méan

Charles de Méan komt uit een belangrijke Luikse familie.⁵ Zijn grootvader, Laurent de Méan (1550-1587), was burgemeester van Luik in 1585,⁶ terwijl zijn vader, Pierre de Méan (1576-1638), schepen van Luik was tussen 1602 en 1638, alsook raadslid van het Leenhof tussen 1606 en 1629, commissaris-deciseur te Maastricht vanaf 1624 en raadslid van de Gewone Raad van de prins-bisschop.⁷ Sommige afstammelingen van Charles de Méan bekleedden eveneens belangrijke posities. Zijn zoon, Pierre de Méan (?-1703), werd lid

5 M. Polain, *Notice sur Charles de Méan, jurisconsulte liégeois*. *Bulletins de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, dl. 18, Brussel, 1851, 208; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

6 C. de Borman, *Les échevins de la souveraine justice de Liège*, dl. 2, Luik, 1899, 242.

7 *Ibidem*, 242-244. Zie ook Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 209; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

en later voorzitter van de Gewone Raad⁸ en commissaris-deciseur te Maastricht.⁹ Kleinzoon Charles (1664-1693) werd schepen van Luik.¹⁰ Opmerkelijk is dat de familie De Méan ruim een eeuw lang de functie van commissaris-deciseur te Maastricht heeft bekleed.¹¹ Ten slotte moet ook François-Marie de Méan (1756-1831) vernoemd worden. Hij was prins-bisschop van Luik en ook primaat van Nederland en België.¹²

Een ander bewijs van het belang van zijn familie was de verkrijging door Charles de Méan van een adelsdiploma van Keizer Ferdinand. Dat kende hem bovendien het recht toe 'd'enchâsser l'Aigle de l'Empire dans ses armes'.¹³ Tot slot kreeg zijn familie op 3 november 1694 van Keizer Léopold I een diploma van 'Libre Baron d'Empire'.¹⁴ Vandaag zijn er geen afstammelingen meer in de mannelijke lijn van Charles de Méan. Het laatste familielid stierf in 1876.¹⁵

3 Het leven van Charles de Méan

Charles de Méan werd in 1604 geboren en overleed in 1674.¹⁶ Hij studeerde rechten aan de universiteit van Leuven,¹⁷ waar hij onder meer les kreeg van Henri Zoes en Gérard de Courselle.¹⁸ Na zijn studies trok hij naar Parijs om enkele jaren later terug naar Luik te keren.¹⁹ Op zijn zesendertigste nam hij als vertegenwoordiger van de stad Luik deel aan de Vergadering van Tongeren, waaruit de Vrede van Tongeren²⁰ van 1640 voortvloeide, ook

8 L. en S.-J. Abry, *Recueil héraldique des membres du conseil ordinaire de la principauté de Liège*, Luik, 1884, 79.

9 De Borman, *Les échevins*, 323.

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*, 243. Zie ook E. Poncelet, 'La seigneurie de Saive', *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1851, 343, die schrijft in voetnoot dat '[l]e jubilé de cent ans du commissariat à Maestricht, dans la famille de Méan, fut brillamment célébré dans cette ville le 13 septembre 1724'.

12 De Borman, *Les échevins*, 323; O. Coomans de Brachène, *Etat présent de la noblesse belge*, *Annuaire de 1991*, 2e partie, Maers-Meer, Brussel, 1993, 356.

13 'De adelaar van het keizerrijk in zijn wapenschild op te nemen', Luik, Rijksarchief, Conseil privé, inv.nr. 1134, dl. 1, 21-24. Zie ook J.G. Loyens, *Recueil héraldique des bourguemestres de la noble cité de Liège*, Luik, 1720, 407. In dat diploma beschrijft Keizer Ferdinand de door de familie De Méan geleverde diensten, Falloise, 'Méan', 184.

14 Loyens, *Recueil héraldique*, 407. Zoals benadrukt door M. Falloise 'Charles de Méan ne porta pas lui-même le titre de baron', Falloise, 'Méan', 188.

15 Coomans de Brachène, *Etat présent de la noblesse belge*, 355.

16 Falloise, 'Méan', 183.

17 A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain*, dl. 5, Brussel, 1962, 77. In die periode gingen sommige Luikenaars naar Pont-à-Mousson om te studeren, zie E. Hélin, 'Etudiants de Liège et des Pays-Bas à la faculté de droit de Pont-à-Mousson', *Bulletin de la Société royale « Le Vieux-Liège »*, 1955, 423-439.

18 Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 208; Falloise, 'Méan', 184. Voor meer inlichtingen over die twee professoren, zie F. Stevens en L. Waelkens, *Geschiedenis van de Leuvense rechtsfaculteit*, Brugge, 2014, 102 en 108.

19 Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 209 en Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

20 De Vrede van Tongeren is een akkoord getekend door enerzijds de prins-bisschop en anderzijds de Luikse volksvertegenwoordiging. Ze spreekt over de neutraliteit van het prinsbisdom, de dispensatie van belastingen door de Luikse stad ten voordele van de Duitse kringen en prins en over de manier waarop de Luikse burgemeesters verkozen werden, zie F. Magnette, *Précis d'histoire liégeoise à l'usage de l'enseignement moyen*, Luik, 1929, 219-220.

‘Verraderlijke Vrede’ genoemd.²¹ Het jaar daarop werd hij burgemeester van Luik.²²

Hij werd opnieuw tot burgemeester verkozen in 1646, in bijzondere omstandigheden.²³ De gebeurtenissen betreffende die verkiezing stellen ons in staat om de persoonlijkheid van Charles de Méan beter te begrijpen. In 1646 waren er drie kandidaten om burgemeester te worden: Charles de Méan voor de Chiroux – i.e. de partij van de prins-bisschop en de aristocratie²⁴ –, Renard Jamart voor de Grignoux – i.e. de partij van het volk²⁵ – en François de Liverloz, over wie beide partijen akkoord waren om hem te verkiezen. Toen de tweeëndertig kiezers naar het gemeentehuis trokken, ontmoetten ze gewapende mensen die ze hebben verplicht naar het klooster van de minderbroeders te gaan.²⁶ Op die plaats verkozen ze als burgemeesters François de Liverloz en Renard Jamart.²⁷ De gewapende mannen waren voorstanders van die laatste. Ze zeiden dat, indien de verkiezing zoals gebruikelijk in het gemeentehuis plaats had gehad, deze niet vrij zou geweest zijn, omdat er Spaanse soldaten aanwezig waren.²⁸ De burgemeesters, d’Ans en Blisia, stelden echter dat dit gelogen was. Ze besloten hun macht te gebruiken, naar het klooster der minderbroeders te gaan en terug te keren naar de Violette, i.e. het gemeentehuis, met de tweeëndertig kiezers voor een nieuwe verkiezing.²⁹ Ze waren immers van mening dat enerzijds de eerste verkiezing niet vrij was geweest en anderzijds de verkiezing onwettig was omdat Renard Jamart te jong was om verkozen te kunnen worden.³⁰ Bij de tweede verkiezing werden François de Liverloz en Charles de Méan verkozen.³¹ Na die gebeurtenissen ontstonden gevechten in de hele stad Luik, waarbij ongeveer tweehonderd mensen om het leven kwamen.³² Dientengevolge werden gesprekken gevoerd tussen de Grignoux en de Chiroux en stelde men Charles de Méan voor als burgemeester af te treden ten voordele van Renard Jamart.³³ Zijn antwoord luidde: ‘*Je ne veux sacrifier à mon ambition la vie des bourgeois et l’intérêt de l’état*’.³⁴ In een akkoord werd verklaard dat Renard Jamart voortaan burgemeester van Luik was en er werd amnestie verleend aan alle betrokkenen.³⁵ Nochtans hadden de Grignoux sommige voormalige burgemeesters van de Chiroux-partij verplicht

21 J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l’audience de rentrée le 15 octobre 1845*, Luik, 1845, 7; Falloise, ‘Méan’, 185; A. Meyers, *Cour d’appel de Liège: Charles de Méan juriconsulte Liégeois: sa vie et ses oeuvres: discours de M.A. Meyers, procureur général, prononcé à l’audience solennelle de rentrée du 15 septembre 1926, et dont la cour a ordonné l’impression*, Luik, 1926, 11.

22 Raikem, *Discours* 1845, 8; Falloise, ‘Méan’, 185.

23 Raikem, *Discours* 1845, 8; Falloise, ‘Méan’, 185; Meyers, *Charles de Méan*, 14.

24 E. Pouillet, *Histoire politique nationale*, dl. 2, Leuven, 1882, 515; Falloise, ‘Méan’, 184.

25 Pouillet, *Histoire politique nationale*, 515; Falloise, ‘Méan’, 184.

26 Meyers, *Charles de Méan*, 13.

27 *Ibidem*.

28 *Ibidem*, 14.

29 *Ibidem*.

30 *Ibidem*. De leeftijd om te kunnen verkozen worden als burgemeester lag vast op 35 jaar, zie Falloise, ‘Méan’, 186.

31 Falloise, ‘Méan’, 186.

32 Meyers, *Charles de Méan*, 15.

33 *Ibidem*. Zie ook Gehlen, ‘Charles de Méan’, 410.

34 Meyers, *Charles de Méan*, 9; A.G. Comte de Becdelièvre, *Biographie liégeoise*, dl. 2, Luik, 1836, 204; Falloise, ‘Méan’, 187.

35 Meyers, *Charles de Méan*, 17.

de stad te verlaten. Ook Charles de Méan vertrok en kwam pas in 1649 terug.³⁶ Na zijn terugkeer wou De Méan, aldus de overlevering, geen belangrijke rol in de politiek van de stad meer spelen.³⁷

Zijn leven speelde zich af in de juridische wereld, als lid van de Gewone en Geheime Raden en als rechtsgeleerde.³⁸ Zo publiceerde hij bekende boeken zoals het in 1650 verscheenen *Recueil des points marquez pour costumes du pays de Liège. Par le sieur Pierre de Méan, conseiller de son Altèze Sérénissime, eschevin de sa haute justice, reveuz l'an 1642 par les députez de Son Altèze et de ses estats*.³⁹ Daarna stelde hij zijn *Observationes* op: het eerste deel verscheen in 1652,⁴⁰ het tweede in 1654,⁴¹ het derde in 1658,⁴² het vierde in 1663⁴³ en het vijfde in 1669.⁴⁴ Het zesde deel ten slotte, *opera posthuma* met 106 *definitiones*, kon gedrukt worden dankzij zijn zoon Pierre in 1678.⁴⁵

4 Charles de Méan als functionaris

4.1 De door Charles de Méan uitgeoefende functies

Charles de Méan oefende gedurende zijn leven verschillende functies uit. Hij was commissaris-deciseur te Maastricht, lid van de Gewone en Geheime Raden en burgemeester van Luik.⁴⁶ Volgens Jean-Jacques Raikem,⁴⁷ Maurice Falloise en Anton Gehlen werd hij in 1638 benoemd tot de drie eerste functies.⁴⁸ Er is nochtans twijfel over deze datum. Louis en Simon-Joseph Abry schreven dat zijn benoeming in de Gewone Raad plaatsvond door commissie van de *État noble* op 24 november 1639.⁴⁹ Bovendien schreven dezelfde auteurs dat Charles de Méan '*devint ensuite*⁵⁰ *conseiller au conseil privé du prince-évêque Maximilien-Henri de Bavière*'.⁵¹ Die laatste werd echter pas prins-bisschop in 1649. Hun mening wordt be-

36 *Ibidem*, 18.

37 *Ibidem*, 18 en 22.

38 Falloise, 'Méan', 188.

39 X. de Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, Brugge, 1885, 182-183.

40 Raikem, *Discours* 1845, 19; De Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, 195 en Britz, *Code de l'ancien droit Belgique*, 192.

41 *Ibidem*.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*.

44 Falloise, 'Méan', 191.

45 De Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, 296; Falloise, 'Méan', 198.

46 Zie onder andere Raikem, *Discours* 1845, 7-8, Falloise, 'Méan', 184-185; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

47 Jean-Jacques Raikem is procureur-generaal en minister van Justitie geweest, zie J. Constant, *Le procureur général Jean-Joseph Raikem*, Luik, 1969.

48 Raikem, *Discours* 1845, 7; Falloise, 'Méan', 184; Gehlen, 'Charles de Méan', 408-409. P.J. Ubachs en I.M.H. Evers gaan akkoord wat de Geheime Raad betreft, zie P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, Zutphen, 2005, 346.

49 Abry, *Recueil héraldique*, 73. Volgens deze auteurs liet Charles de Méan zijn betrekking in 1661 over aan zijn zoon Pierre, *ibidem*, 79.

50 Na zijn benoeming in de Gewone Raad.

51 Abry, *Recueil héraldique*, 73.

vestigd door Maurice Yans, die een studie maakte van de samenstelling van de commissie die het ontwerp van gewoonterecht door Pierre de Méan moest analyseren. Hij stelt dat Charles de Méan lid van de Gewone Raad was.⁵² Op grond van wat Yans schreef – en wat men aan het einde van het tweede deel van de *Observationes* vindt in de tekst van de *Recueil des points marquez* –, kan er besloten worden dat Charles de Méan op dat moment geen lid van de Geheime Raad was. Als burgemeester werd De Méan verkozen in 1641 en 1646.⁵³

Verrassend is dat, met uitzondering van Camille de Borman, geen enkele auteur zegt dat Charles de Méan lid van het Leenhof is geweest. De Borman vermeldt dat Pierre de Méan zijn plaats van lid van dit hof aan zijn zoon heeft gegeven⁵⁴. Bovendien schreef Charles de Méan heel duidelijk in het voorwoord van het eerste deel van zijn *Observationes* dat hij lid van dit hof was: ‘*Observata insuper ab ipso⁵⁵ per annos sex et triginta, quae in Curia Feudali Principis, & Episcopi Leodiensis (cuius pars, ipse, & ego fuimus)*’. Wij hebben geen goede uitleg voor het vergeten van de uitoefening van die functie door Charles de Méan. Misschien ligt de verklaring erin dat het Leenhof in vergelijking met de andere instellingen waarin hij zetelde minder prestigieus was.

4.2 De instellingen waarin Charles de Méan heeft gezeteld

Hier worden achtereenvolgens de Geheime Raad, de Gewone Raad, het Leenhof, de functie van burgemeester en de functie van commissaris-deciseur te Maastricht besproken.

Tot de dertiende eeuw won de prins-bisschop advies in bij twee instellingen, namelijk het kathedraalkapitel en de *curia feodalis* (het Leenhof), die samen de synode vormden.⁵⁶ Deze synode, verder aangevuld met burgers, werd de *assemblées d’Etat* gedurende de veertiende eeuw.⁵⁷ De prins-bisschop wilde echter nog adviezen krijgen van mensen die hij goed kende; daarom werd de Geheime, in de zin van persoonlijke, particuliere, intieme,⁵⁸ Raad gecreëerd. De bevoegdheden van de Geheime Raad werden niet gepreciseerd door een vrede,⁵⁹ i.e. een na een conflict gesloten akkoord tussen de prins-bisschop en de bevolking van het Luikse prinsdom.⁶⁰ Het is pas onder Ernst van Beieren (1581-1612) dat we er een reglement over terugvinden.⁶¹ Hoewel de vreden niet over de bevoegdheden van de Geheime Raad spraken, zijn er sommige bepalingen in terug te vinden over de samenstelling en de leden van die instelling. Het was meer bepaald de bedoeling om het aantal

52 M. Yans, ‘La rédaction de la coutume liégeoise’, *Bulletin de l’Institut archéologique liégeois*, 1949-50, 382.

53 Zie onder andere Yans, ‘La rédaction’, 382; Gehlen, ‘Charles de Méan’, 410.

54 De Borman, *Les échevins*, 243.

55 Charles de Méan spreekt hier over zijn vader, Pierre de Méan.

56 Hansotte, *Les institutions*, 81; S. Dubois en E. Toussaint, ‘Conseil privé (XIIIe siècle-1794)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 311.

57 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

58 *Ibidem*.

59 Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

60 P. Bruyère, ‘Aux sources du droit public liégeois (XIIe–XVIIIe siècles)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 51.

61 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

leden uit andere Luikse instellingen te beperken.⁶² In het algemeen was de Geheime Raad bevoegd voor alle aangelegenheden waarvoor de prins-bisschop bevoegd was,⁶³ al waren er uitzonderingen voor voorrechten van de prins-bisschop die inherent waren aan zijn persoon.⁶⁴ In de praktijk was het belang van de Geheime Raad afhankelijk van het gezag van de prins-bisschop.⁶⁵ Wanneer de prins-bisschop niet in het prinsdom aanwezig was, nam de Geheime Raad zijn bevoegdheden over, al moest soms advies ingewonnen worden bij het kathedraalkapittel.⁶⁶ In dat kader moesten leden ervan bovendien afen toe met de Geheime Raad zetelen.⁶⁷ Bij de uitoefening van zijn bevoegdheden vaardigde de Geheime Raad edicten en algemene wetten uit. Deze moesten ondertekend worden door de voorzitter van de Raad, de kanselier.⁶⁸ Door zijn *vidimus* werd deze laatste verantwoordelijk voor de edicten. Indien een edict bepaalde wetten niet respecteerde, kon een beroep voor het *Tribunal des XXII* ingesteld worden.⁶⁹ De kanselier moest een lid van het kathedraalkapittel zijn.⁷⁰

De Gewone Raad werd opgericht in 1527 om het aantal beroepen van Luikenaars bij de keizerlijke rechtbanken te beperken.⁷¹ Het doel was de inbreuken op de onafhankelijkheid van de Luikse rechtbanken te verminderen. Om dat te doen, vroeg en verkreeg prins-bisschop Erard Van der Marck een privilege van *non appellando*.⁷² Volgens dat privilege moest een beroep tegen de beslissingen van Luikse rechtbanken eerst bij de prins-bisschop en zijn raad ingesteld worden.⁷³ Daartoe richtte hij de Gewone Raad op. Zijn macht werd erkend in 1531, al waren de schepenen van Luik niet blij om hun prerogatieven te zien verminderen.⁷⁴ Zoals bij de meeste andere Luikse instellingen, waren de bevoegdheden van de Gewone Raad niet duidelijk omschreven.⁷⁵ De twee belangrijkste bevoegdheden stonden vast: ten eerste was de Gewone Raad bevoegd voor de beroepen tegen de beslissingen van de Luikse rechtbanken – dat was zijn bestaansreden – en ten tweede was hij

62 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 311.

63 *Ibidem*, 317.

64 *Ibidem*

65 Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 317.

66 *Ibidem*, 317-318.

67 *Ibidem*.

68 *Ibidem*, 318-319. Voor meer inlichtingen over het *Tribunal des XXII*, zie J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée le 15 octobre 1864*, Luik, 1864; J.-J. Raikem, M.L. Polain, en S. Bormans, *Coutumes du pays de Liège*, dl. 2, Brussel, 1873, 34-52; Hansotte, *Les institutions*, 188-196; F. Jeuris 'Tribunal des XXII (6 juin 1343-juillet 1794)', in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 511-536.

69 Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 319.

70 Poullet, *Les constitutions nationales belges*, 253; Hansotte, *Les institutions*, 82; Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 313; L. Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: R. Timmers et al., *Limburg. Een geschiedenis, 1500-1800*, Maastricht, 2015, 47.

71 Hansotte, *Les institutions*, 178.

72 E. Poncelet, *Le conseil ordinaire, Tribunal d'appel de la Principauté de Liège*, Saint-Gilles, 1929, 42; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 428.

73 Poncelet, *Le conseil ordinaire*, 42.

74 *Ibidem*, 53; Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 429.

75 Hansotte, *Les institutions*, 179.

bevoegd voor alle inbreuken tegen de keizerlijke privileges.⁷⁶ Op grond van zijn eerste bevoegdheid kon de Gewone Raad beslissingen geveld door de Luikse schepenen, door het allodiale hof en door het Leenhof hervormen.⁷⁷ De Gewone Raad was echter territoriaal gezien niet bevoegd voor het graafschap Loon⁷⁸ en de beslissingen van sommige rechtbanken, zoals de officialiteit of het Tribunal des XXII, waren er niet aan onderworpen.⁷⁹ Wat zijn tweede bevoegdheid betrof, was de Gewone Raad wel bevoegd voor het hele Luikse prinsdom.⁸⁰ Iedereen, dus ook leden van de clerus, kon veroordeeld worden.⁸¹ Deze bevoegdheid botste echter met de prerogatieven van het Tribunal des XXII.⁸² Er zetelden negen leden in de Gewone Raad: drie werden benoemd door de prins-bisschop, twee door het kathedraalkapittel, twee door de adel en twee door de steden.⁸³ De leden van de Gewone Raad konden niet in een andere rechtbank zetelen,⁸⁴ een logisch gevolg van de eerste bevoegdheid van die instelling. Er waren ook beperkingen indien sommige leden verwant waren aan leden van andere rechtbanken.⁸⁵

Aanvankelijk behoorden de zaken betreffende de leengoederen tot de bevoegdheid van een bijzondere rechtbank, namelijk de leenmannen die van eenzelfde heer afhingen.⁸⁶ In Luik was de prins-bisschop de voorzitter van deze rechtbank.⁸⁷ De definitieve structuur van het Leenhof, dat tot 1794 bleef bestaan,⁸⁸ werd op 7 juli 1551 vastgelegd.⁸⁹ Het Leenhof had juridische en bestuurlijke bevoegdheden.⁹⁰ 'En première instance, [elle] exerçait la juridiction contentieuse civile en matière réelle et la juridiction gracieuse sur les fiefs mouvant immédiatement du souverain en tant que prince de Liège.'⁹¹ Nochtans was het hof niet bevoegd voor sommige goederen en vooral voor de goederen die van de prins-bisschop in zijn hoedanigheid als graaf van Loon afhingen, waarvoor de Leenzaal van Kuringen bevoegd was.⁹²

76 Ibidem; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 437 en 441.

77 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 437.

78 Hansotte, *Les institutions*, 179.

79 Ibidem.

80 Dus ook voor het graafschap Loon, Ibidem, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441.

81 Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441.

82 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441. Voor meer inlichtingen over deze heel originele Luikse rechtbank, zie Jeuris, 'Tribunal des XXII', 511-536.

83 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 430 en 432.

84 Hansotte, *Les institutions*, 180.

85 Poncelet, *Le conseil ordinaire*, 73.

86 J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée le 15 octobre 1852*, Luik, 1852, 38; Idem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée, le 15 octobre 1858*, Luik, 1858, 50; L. Druetz, 'Cour féodale (7 juillet 1551-1794)', in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 414. Voor meer informatie over de 'pairs de fiefs', zie J.-Fr. Nieuws, 'Du donjon au tribunal. Les deux âges de la pairie châtelaine en France du Nord, Flandre et Lotharingie (fin XIe-XIIIe s.)', *Le Moyen Age*, 2006, 307-336 en J. Maquet, 'Le « jugement des pairs » dans le diocèse de Liège aux XIe et XIIe siècles. Quelle est la portée exacte de cette locution?', in: J. Archéolo et al., *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Brussel, 2007, 882-886.

87 Raikem, *Discours* 1858, 51-52.

88 Ibidem.

89 Druetz, 'Cour féodale', 414.

90 Hansotte, *Les institutions*, 169; Druetz, 'Cour féodale', 416.

91 Druetz, 'Cour féodale', 416.

92 Ibidem, 417. Voor meer inlichtingen over de Leenzaal van Kuringen, zie R. Nijssen, 'Leenzaal van Kuringen', in:

Het Leenhof was ook bevoegd, zowel in hoofdvaart als in beroep, tegen de beslissingen van de ondergeschikte leenhoven.⁹³ Het bestond uit twaalf leenmannen die werden benoemd door de prins-bisschop.⁹⁴

De eerste melding van een burgemeester⁹⁵ in Luik dateert van 1232. Vanaf 1240 werd die functie vaak vermeld. De procedure om de twee burgemeesters van Luik te verkiezen veranderde regelmatig. Daarom komt ze hier enkel aan bod voor de verkiezing van Charles de Méan. De verkiezing werd toen beheerst door een reglement uit 1603, uitgevaardigd door Ernst van Beieren. De verkiezing verliep als volgt: op 25 juli vergaderden de tweeëndertig ambachten waarvoor elk familiehoofd zich moest inschrijven, in evenveel kamers. In elk ambacht duidde het lot drie personen aan, die op hun beurt opnieuw drie personen aanduidden. Daarvan werd er één geloot om één van de tweeëndertig te zijn, de twee anderen werden ‘gezworenen van de stad’.⁹⁶ De tweeëndertig verkozen bij meerderheid de twee burgemeesters die ingeschreven stonden op een voorlopige lijst van kandidaten, gecontroleerd door de tweeëntwintig commissarissen. De burgemeesters van Luik waren voorzitter van zowel de gemeenteraad als de algemene vergadering van de burgers van Luik. Bovendien vertegenwoordigden ze vanaf het einde van de zeventiende eeuw de derde stand gedurende de *Journées d’Etat*. Ten slotte namen ze deel aan het sluiten van de verdragen en van de vreden en aan diplomatieke missies.

De functie van commissaris-deciseur te Maastricht ten slotte. Maastricht is geen deel van het prinsbisdom Luik.⁹⁷ In feite oefenden het hertog van Brabant en de prins-bisschop van Luik vanaf het begin van de dertiende eeuw een *condominium* op de stad uit.⁹⁸ In 1284 werden de respectievelijke rechten van de twee heren door de Alde Caerte gepreciseerd.⁹⁹ In 1632 namen de Verenigde Provinciën het deel van de ongedeelde soevereini-

Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 596-612; J. Van Der Eycken, ‘De Leenzaal van Kuringen: een adellijk machtsbastion (1449-1534)?’, *Pro Memorie*, 2015, 79-91.

93 Hansotte, *Les institutions*, 169-170.

94 Druez, ‘*Cour féodale*’, 415.

95 Dit deel steunt vooral op E. Toussaint, ‘*Bourgmeesters de la Cité (XIIIe s.-1794)*’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 821-833.

96 Magnette, *Précis d’histoire liégeoise*, 204.

97 Dubois, ‘*Le territoire*’, 37. Zie ook J. Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht*, dl. 1, s.l., 1883, 237; J. Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie van Maastricht, 1100-1500*’, in: Timmers et al., *Limburg*, 345.

98 Dubois, ‘*Le territoire*’, 37. Zie ook Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 1883; P. Harsin, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2 *Le règne d’Erard de La Marck 1505-1538*, Luik, 1955, 388-398; Idem, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 3 *Politique extérieure et défense nationale au XVIe s. (1538-1610)*, Luik, 1959, 441-450; P.L. Nève, *Recht en continuïteit: enkele opmerkingen over de overname van het geleende recht door de rechtspraak te Maastricht rond het jaar 1500*, Zwolle, 1977, 11-12; A. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, Assen, 1981; Th. J. Van Rensch, ‘*De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht*’, in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid*, Assen, 1994, 39-62; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*; J. Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie*’, 341-342.

99 L.J. Suringar, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794*, Leiden, 1873; Harsin, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2, 1955, 388; Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, 9; Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, ‘*De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs*’, 40; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 537; Dubois, ‘*Le territoire*’, 37; Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie*’, 346-347.

teit van de hertog van Brabant over.¹⁰⁰ Gezien die situatie van tweehorigheid werden lokale gewoonten in Maastricht toegepast en als er geen was, de gewoonten en de wetten van het Keizerrijk.¹⁰¹ Bovendien had deze co-soevereiniteit gevolgen voor de gerechtelijke organisatie. De rechtbanken waren ontdubbeld:¹⁰² elke entiteit had zijn eigen schepenrechtbank. Vanaf 1545 waren ze ondergeschikt aan een beroepshof, namelijk de commissarissen-deciseurs.¹⁰³ De twee heren benoemden er elk twee.¹⁰⁴ De commissarissen-deciseurs moesten, eerst jaarlijks, daarna tweejaarlijks, in juli door de twee heren gestuurd worden.¹⁰⁵ In de praktijk waren echter vanaf 1589 de twee Luikse commissarissen voor het leven benoemd.¹⁰⁶ Om de bevoegdheden in beroep van de commissarissen-deciseurs beter te begrijpen, is het noodzakelijk de rechtbanken van eerste aanleg van naderbij te bekijken. In feite bestonden er een 'hoog gerecht' en een 'laag gerecht'; het eerste bestond uit veertien schepenen, terwijl de twee burgemeesters en de acht gezworenen zelden in het tweede.¹⁰⁷ Th. J. Van Rensch schrijft: 'grosso modo hoorden tot de bevoegdheid van de schepenbanken de rechtspraak over kwesties van personen- en familierecht, huwelijksgoederenrecht, erfrecht in het algemeen en erfkwesties inzake onroerend goed in het bijzonder, rechtspraak over onroerend goed en daarmee verwante onderwerpen als hypotheek, erfpacht en burennrecht, criminele delicten en tenslotte [...] processen tegen vreemdelingen beginnend met arrest of beslaglegging'.¹⁰⁸ Daarentegen is het laag gerecht bevoegd voor 'de berechting van geschillen over roerend goed, huren en pachten, acties wegens 'onrechtmatige daad', allerlei geldvorderingen, procedures beginnend met beslaglegging bij burgers en de bestraffing van overtredingen'.¹⁰⁹ Deze twee instellingen verschillen ook qua organisatie. Terwijl de leden van het laag gerecht over alle

100 Zie onder andere Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 42; P.J. Ubachs en I. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht een stadsgeschiedenis*, Zutphen, 2006, 122-123; Dubois, 'Le territoire', 37; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94.

101 Pouillet, *Les constitutions nationales belges*, 31; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 60.

102 Zie onder andere J. Daris, 'Les cours de justice de l'ancienne principauté de Liège', *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1881, 43; Harsin, *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2, 388; Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 40 en Dubois, 'Le territoire', 37.

103 Zie M.G. de Louvrex en B. Hodin, *Recueil contenant les édits et règlements faits pour le Pays de Liège et Comte de Looz*, 3e partie, Luik, 1751, 414-418; Gehlen, *Het notariaat in het tweehorig Maastricht*, 17; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 48; Dubois, 'Le territoire', 37-38.

104 Zie Pouillet, *Les constitutions nationales belges*, 31; Daris, 'Les cours de justice', 44; Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 243-244; P. Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs van de beide « Heeren en Prinzen » te Maastricht*. Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg à Maastricht, dl. 56, Maastricht, 1920, 1; Hansotte, *Les institutions*, 38; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129; Dubois, 'Le territoire', 37-38.

105 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 49; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94.

106 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 244; Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 2-3; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 51; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129 en 615-620; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94-95.

107 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 239-243 en Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41-42.

108 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41. Zie ook Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 208-209.

109 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41. Zie ook Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 211-212.

Het frontispice van het boek van De Méan.

geschillen oordeelden,¹¹⁰ waren de Luikse schepenen alleen bevoegd voor Luikse zaken en behandelden de schepenen uit de andere overheid zaken betreffende die andere entiteit.¹¹¹ Zo bestonden in feite twee hoge gerechten.¹¹² Wanneer er een zaak uit het laagge-recht kwam, werd ze behandeld door de vier commissarissen-deciseurs.¹¹³ Wanneer één van de twee schepenbanken over een zaak had geoordeeld, moest men een *distinguo ma-*

110 Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, 34; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41-42.

111 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 241; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41

112 Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, 30; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 40-41.

113 Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 5; Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, 36; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 49 en 52; A. Gehlen, 'Processueel verweer van een Maastrichts buitenburger – De graaf van Horne versus de baron van Petersheim (1649-1652)', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (red.), *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof.P.L. Nève*, Nijmegen, 1998, 183; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94 en 96.

ken: als de Luikse schepenen in eerste aanleg hadden beslist, waren de Luikse commissarissen-deciseurs bevoegd in beroep, maar als het oordeel door de andere schepenen was gegeven, moesten de andere commissarissen-deciseurs in beroep beslissen.¹¹⁴ In uitzonderlijke gevallen, waarin alle veertien schepenen in eerste aanleg hadden geoordeeld, waren de vier commissarissen-deciseurs bevoegd in beroep.¹¹⁵ In elk geval waren de beslissingen van de commissarissen-deciseurs niet vatbaar voor beroep.¹¹⁶ Naast hun beroepsbevoegdheid hadden de commissarissen-deciseurs ook een bevoegdheid in eerste aanleg.¹¹⁷ Bovendien hadden ze andere taken, zoals de benoeming van de magistraten, de bevestiging van de beslissingen van de stad Maastricht en de afkondiging van politieverordeningen.¹¹⁸

5 Het belang van Charles de Méan en zijn werken

Vanaf het begin van de achttiende eeuw lijkt het een gewoonte in de Luikse magistratuur dat de *Observationes* van Charles de Méan aan elke nieuwe rechter werden aangeboden.¹¹⁹ Dat toont goed aan hoe belangrijk zij wel waren. Het belang en de kwaliteit van de werken van De Méan zijn heel zeker de reden voor de bijnamen die hij kreeg. Zo schrijft Jacques Britz dat De Méan de ‘Fenix’, de ‘Adelaar’ van de juristen en de Papinianus uit Luik werd genoemd.¹²⁰ Jean-Jacques Raikem geeft hem de bijnaam ‘het orakel van Luiks recht’.¹²¹

Volgens Jacques Britz heeft De Méan het burgerlijke en het canonieke recht heel goed verklaard en genoot hij een grote autoriteit.¹²² De Méan kon zelfs met Cujas worden vergeleken.¹²³ Toch bekritiseert Britz De Méan ook en beweert hij dat Pieter Stockmans beter was.¹²⁴

Jean-Jacques Raikem vond de bijnamen ‘Luikse Papinianus’ en ‘orakel van Luiks recht’

114 Zie onder andere Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 244; Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 5; Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 33.

115 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 33; Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria’, 96.

116 Van Rensch, ‘De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs’, 49.

117 *Ibidem*, 58-59. Er moet gepreciseerd worden dat de Commissarissen-Deciseurs die niet Luiks waren, andere gerechtelijke bevoegdheden hadden, zie Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 3; Van Rensch, ‘De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs’, 53-57; Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria’, 96.

118 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 27.

119 Meyers, *Charles de Méan*, 5; J. Constant, ‘Dominique-François de Sohet, Jurisconsulte liégeois (1728-1811)’, *Journal des Tribunaux*, 1971, 673.

120 Britz, *Code de l’ancien droit Belgique*, 191. Papinianus wordt beschouwd als één van de grootste Romeinse juristen. Raikem meldt daarover de mening van Cujas, volgens wie niemand kan gelijk zijn aan Papinianus, tenzij uit spot, J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l’audience de rentrée le 15 octobre 1860*, Luik, 1860. Voor een bevestiging van de woorden van Britz, zie Falloise, ‘Méan’, 196.

121 Raikem, *Discours* 1845, 28.

122 Britz, *Code de l’ancien droit Belgique*, 193-194.

123 *Ibidem*, 194.

124 *Ibidem*. Voor meer inlichtingen over Stockmans, Brabants jurist en lid van de Raad van Brabant, zie onder andere *Ibidem*, 194-214.

passend. Nochtans merkte hij op dat de werken van De Méan vergissingen bevatten.¹²⁵

In zijn mercuriale van 1926 was de Luikse procureur-generaal Meyers ook lovend. Hij zei dat De Méan de Luikse gewoonten goed had vastgesteld en dat dankzij zijn werk boeken zoals deze van Domat en Pothier mogelijk waren gemaakt.¹²⁶

Falloise volgt dezelfde visie.¹²⁷

Ten slotte moet ook onderstreept worden dat De Méan al tijdens zijn leven erkend werd. Zo schreef de Franse advocaat Henri Daudiguier dat dankzij de duidelijkheid van het werk van De Méan het Luikse recht het nieuwe Romeinse recht zou kunnen worden.¹²⁸

6 Besluit

Uit de geciteerde meningen leiden we af dat Charles de Méan als een groot jurist werd geapprecieerd en een belangrijke plaats in zijn tijd en tot de Luikse revolutie heeft gehad. Een studie over zijn *Observationes* is daarom meer dan nuttig en gerechtvaardigd. Voor een goed begrip van een werk is kennis van de auteur vaak noodzakelijk. Dat geldt zeker voor De Méan. Dit artikel probeert hiertoe bij te dragen met, onder andere, de beschrijving van zijn leven en enkele verklaringen over de instellingen waarin hij heeft gezeteld. Analyse van de boeken van Charles de Méan is meer dan nuttig zowel voor de Luikse en de Belgische als voor de Maastrichtse, de Nederlandse en de Duitse rechtsgeschiedenis.

Summary

Charles de Méan is a seventeenth century lawyer from Liège. Despite his fame, most legal historians do not know precisely who he was. This article tries to fill this gap. It speaks about De Méan's life, the charges he occupied and the things written about him.

Keywords

Biography, Lawyer, Belgium, Liège, Charles De Méan

¹²⁵ Raikem, *Discours* 1845, 27-29.

¹²⁶ Meyers, *Charles de Méan*, 46-47. Voor een analyse van de mercuriales, zie A. Hendrick, 'Les discours de rentrée: objet d'étude et sources pour l'histoire de la magistrature belge (1832-1914)', in: M. De Koster, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Sources et perspectives pour l'histoire socio-politique de la justice en Belgique (1795-2005)*, Brussel, 2010, 55-70 en Idem, *Des mots de circonstances. Les discours de la haute magistrature belge au XIXe siècle*, onuitgegeven doctoraatsthesis Universiteit Saint-Louis, Brussel, 2012.

¹²⁷ Falloise, 'Méan', 196.

¹²⁸ De tekst van Daudiguier bevindt zich aan het begin van het vierde deel van de *Observationes*.

INHOUD

Pro Memorie 17 (2015), aflevering 2

Redactioneel		129
Paul Nève	In memoriam Chris Coppens (1947-2015)	130
Maarten van Boven en Harrie-Jan Metselaars	De strafrechtelijke vervolging van seksueel misbruik van minderjarigen door rooms-katholieke geestelijken (1945-1980)	132
Paul Brood	De eigendom van het Huis Doorn	167
Dave De ruysscher	Handelsvennootschappen in Antwerpen (1830-1850). Tussen flexibiliteit en continuïteit	176
Peter van den Berg	De Grondwet van 1815: een grondwet zonder eigenschappen?	194
Jan Lokin	Seerp Gratama (1757-1837), strijdbaar, lastig en loyaal	228
Benoit Lagasse	Charles de Méan, de Luikse Papianus. Biografie van een Luikse jurist uit de zeventiende eeuw	251
Recensies		
Theo Thomassen, <i>Onderzoeksgids Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796</i> (Paul Brood) 264; C.J.H. Jansen, <i>De lotgevallen en dilemma's van het Hof Amsterdam tijdens de bezetting. Doorgaan of stoppen in het kielzog van de Hoge Raad</i> (Ton Jongbloed) 266		
Over de auteurs		271